

УДК 599.323.4 (477)

Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах¹

Олександр Кондратенко, Володимир Кузнецов, Світлана Золотухіна

Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах. — Кондратенко О., Кузнецов В., Золотухіна С. — Узагальнено дані щодо поширення трьох рідкісних степових видів гризунів у східних областях України. Подано стислу інформацію щодо біологічних особливостей кожного виду. Згідно з сучасним станом чисельності та географічного поширення досліджених видів пропонується охоронний статус для двох з них — строкатки степової та сліпачка звичайного.

Ключові слова: гризуни, поширення, фауна, степова зона, Україна.

***Cricetulus migratorius*, *Lagurus lagurus* and *Ellobius talpinus* (Rodentia, Mammalia) in the Donetsk-and-Don and Donetsk-and-Azov steppes.** — Kondratenko O., Kuznetsov V., Zolotukhina S. — Data on distribution of 3 rare steppe rodent species in the Eastern region of Ukraine are summarised. Brief information on the biological peculiarities of each species is present. According with the present state of species abundance and geographical distribution, protected status for two species, *Lagurus lagurus* and *Ellobius talpinus*, is proposed.

Key words: rodents, distribution, fauna, steppe zone, Ukraine.

Вступ

Сучасна степова фауна є найбільш чутливою до антропогенного впливу через надзвичайно тонку структуру взаємозв'язків між усіма її ланками. Інтенсивне освоєння людиною степів впродовж останніх кількох сторіч призвело до істотних змін у біогеографічній і таксономічній структурі зональних фауністичних угруповань (Загороднюк, 1999). Неосяжні простори колишнього цілинного степу зменшилися до окремих невеличких ділянок степових заповідників та подекуди збереглися на землях, непридатних для господарської діяльності людини, насамперед у яругах і байраках.

Регіон Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів розташований на сході України у передстеповій підзоні Придніпровсько-Донецько-Приазовської підпровінції степової зони на території Луганської, Донецької та південно-східних районів Харківської адміністративних областей. Подекуди тут збереглися фрагменти потужних фауністичних комплексів Донецько-Донського та Донецько-Приазовського степу як найбагатшого за видовим складом фрагменту степового фауністичного ядра Східної Європи.

Сучасний кризовий стан степової фауни загалом та необхідність збереження її видового багатства (як і проблема створення степового екокоридору) вимагають уточнення списку вразливих та зникаючих видів. З понад 46 видів степових ссавців, представлених у фауні України (Загороднюк, 1999), у «Червону книгу України» (1994) занесено лише 11 видів, з них дрібних ссавців — 6 видів.

¹ Стаття з 2000 р. була в портфелі «Вестник зоологии» і опублікована в журналі «Заповідна справа в Україні» (2003. Том 9. Вип. 2. С. 30–33). Текст відтворено майже без змін (додано резюме і внесено зміни у оформлення таблиць і бібліографії відповідно до вимог видання). — Прим. ред.

Для фауністичних угруповань досліджуваного регіону характерна велика частка та високі показники чисельності низки степових видів дрібних ссавців — мишівок (*Sicista*), хом'ячків (*Cricetulus*), строкаток (*Lagurus*) (Кузнецов, Кондратенко, 1999).

Метою цієї роботи є аналіз відомих та отриманих нових даних щодо розповсюдження сірого хом'ячка (*Cricetulus migratorius* Pallas, 1773), строкатки степової (*Lagurus lagurus* Pallas, 1773) та звичайного сліпачка (*Ellobius talpinus* Pallas, 1770) на території Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів.

Матеріал та методика

В період із 1989 до 2001 рр. нами в ході польових досліджень було відпрацьовано майже 90 тисяч пастко-діб та близько 2000 циліндро-діб; загалом зловлено 11415 дрібних ссавців. Зібрано та проаналізовано близько 700 пелеток денних хижих птахів та сов, зокрема від *Athene noctua* Scop., *Strix aluco* L., *Asio otus* L., *Bubo bubo* L., *Circus pygargus* L. Більшість досліджень проведено на території Луганщини. Також оброблено та проаналізовано колекції дрібних ссавців Зоологічних музеїв Київського національного університету (КНУ) та Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ), Музею природи Харківського національного університету (ХНУ). Переглянуто колекційні зразки, зібрані у східних областях України протягом ХХ ст.

Загалом обсяг дослідженого та переглянутого у колекціях матеріалу становить близько 600 екземплярів гризунів з групи, що вивчається. Нами здобуто 215, знайдено у пелетках 217 та переглянуто у колекціях 58 екземплярів сірого хом'ячка з дослідженого регіону та, відповідно, 2, 18, та близько 80 екземплярів строкатки степової. Сліпачок, відсутній у колекціях, нами також жодного разу не зловлений і не зареєстрований у пелетках, проте ми відмічали місця поселення цього виду. Крім цього, ми використали матеріали Луганської обл. СЕС (1959–1989) та люб'язно надані для аналізу дані наших колег В. О. Наглова (Харківська обл. СЕС, 1954–1999 рр.) та Л. І. Грянової (Донецька обл. СЕС, 1984–1999 рр.), а також відомі з літератури вказівки на знахідки цих видів на сході України.

Сірий хом'ячок — *Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773)

Єдиний представник роду у фауні України (Емельянов и др., 1987). В досліджуваному регіоні представлений підвидом *C. m. zvierozombi* Pidoplichko, 1928 (Мигулін, 1938; Загороднюк, 1992). Хом'ячок — типовий мешканець цілинного степу, що не уникає і агроценозів на всьому протязі свого ареалу. Це землерий, що влаштовує нескладні нори. Як і інші хом'якові, веде поодинокий, сутінковий спосіб життя (Громов, Ербаева, 1995). Живиться переважно рослинною їжею, інколи споживає дрібних тварин (Сахно, 1957); створює запаси їжі на зиму, а самиці у період розмноження можуть створювати ще й невеликі (до 200 г) літні запаси корму (Громов, Ербаева, 1995). Узимку менш активний, але у справжню сплячку не впадає. За рік може розмножуватися до 3 разів, у виводку по 5–7 (до 10) малят (Сахно, 1959).

Чисельність коливається з роками, однак рідко буває досить високою (Абеленцев, Рудишин, 1960). Колишній шкідник сільського господарства, цей вид останніми роками реєструється у досить низькій чисельності — в середньому 1–2 % від кількості дрібних ссавців, дуже рідко — до 10–15 %. На заповідних цілинних ділянках до 5–10 % (Марочкина, 1987; наші дані); у пелетках сов від 1,5 % до 39 % (Підоплічко, 1937; Черный, Сиренко, 1998; наші дані). В останні роки спостерігається скорочення ареалу і зменшення чисельності хом'ячків в Україні. У досліджуваному регіоні цей вид зустрічається майже рівномірно, але в незначній кількості. Беручи до уваги літературні дані, повідомлення колег і наші дані щодо обліків пастками і знахідок решток ссавців у пелетках сов, у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах нам відомо близько 150 місцезнаходжень цього досить рідкісного виду гризунів. Досить цікаво, що хом'ячок, хоч є не досить численним видом, займає перше місце у живленні пугачів (*Bubo bubo*) зазначеного регіону (Кондратенко, Товпинец, 2001).

Строкатка степова — *Lagurus lagurus* (Pallas, 1773)

Єдиний представник роду у фауні України та Європи загалом. В регіоні, як і на Україні в цілому, вид представлений підвидом *L. l. occidentalis* Migulin (Мигулін, 1938). Строкатка — характерний гризун степу, який мешкає серед злаково-різнотравних, різнотравно-типчакково-ковилових цілинних степів. Рідше трапляється на посівах багаторічних трав або орних землях. Лісових масивів, як і різнотравного степу та заростей чагарників, уникає (Громов, Ербаєва, 1995), надаючи перевагу полиновим ділянкам степу (Громов і др., 1963).

Цей гризун — типовий зеленоїд, що іноді вживає й тваринну їжу. Землерий, що звичайно будує власні нори. За рік самиця може народжувати до 6 разів, в середньому по 5–6 (до 12) малят в одному приплоді, у зв'язку із чим для строкатки завжди були характерні різкі спалахи чисельності (Мигулін, 1938; Громов і др., 1963). Останніми десятиліттями в контрольних відловах дрібних ссавців строкатки зустрічаються поодинокі¹.

Таблиця 1. Знахідки *Lagurus lagurus* у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах
Table 1. Records of *Lagurus lagurus* in the Donetsk-and-Don and Donetsk-and-Azov steppes

№ пп	Область та район	Найближчий населений пункт	Рік здобуття	Екз.	Хто здобув або де зберігається
Луганська обл. ***					
1	Міловський	заповідник	1950–1952	35	Модін (ННПМ)
	— « —	«Стрільцівський степ»	1950–1954	22	Модін (ЗМ КНУ)
	— « —	— « —	1986	1	Марочкіна (ННПМ)
	— « —	— « —	1991	2	Тимошенко (ННПМ)
	— « —	— « —	1998, 2000	1+1*	наші данні
2	— « —	окол. с. Моїсеївка	1969	1	данні Луг. обл. СЕС
3	— « —	окол. с. Журавка	1969	1	— « —
4	Станично-Луг. р-н	окол. с. Герасимівка	1991, 1998	1+8*	наші данні
5	— « —	окол. с. Талове	1961, 1969	3	дані Луг. обл. СЕС
6	Біловодський р-н	окол. с. Кірносого	1969	1	— « —
7	Новоайдарський р-н	колгосп «Дружба»	1959	1	— « —
Донецька обл.					
8	м. Маріуполь	окол. м. Маріуполь	1961	1	Гаран (ЗМ КНУ)
9	Тельмановський р-н	запов. «Хомутовський степ»	?	?	Сіренко і Мартинов **
10	Володарський р-н	окол. сіл Федорівка і Українка	1997	?	Грянова Л. І. (особ. повідомл.)
11	— « —	запов. Кам'яні Могили	1984–1999	?	— « —
12	В. Новоселківський р-н	окол. с. Богатир	1982	?	— « —
13	Волновахський р-н	Велико-Анадольський ліс	1996	1	— « —
Харківська обл.					
14	Балаклейський р-н	окол. с. Волвенкове	1977	1	Наглов В. О. (особ. повід.)
15	— « —	окол. Петрівського	1968	1	— « —
16	Ізюмський р-н	окол. с. Семенівка	1968	7	— « —
17	Лозовський р-н	окол. с. Братолубівка	1969	?	— « —

* — результати аналізу пелеток; ** — дані з літератури (Сіренко, Мартинов, 1998); *** — в пелетках пугача, зібраних 1999–2001 рр. (без точного місцезнаходження) знайдено рештки ще 9 строкаток.

¹ Варто зауважити, що ще у 60-х рр. ХХ ст. В. Іздебський (1965) передбачав зникнення виду на Лівобережжі Нижнього Придніпров'я у зв'язку із розвитком меліорації.

Інколи залишки цих тварин трапляються у пелетках сов та сичів. За нашими даними, на території Луганщини частка цього виду за результатами обліків пастками, становить лише 0,01 %, позаяк у совиных пелетках — від 0,8 до 11,5 %. За останні 60 років чисельність виду зменшилася щонайменше на два порядки, і вид із звичайних перейшов у категорію найбільш рідкісних степових мишоподібних гризунів (Марочкина, 1987; наші дані). Майже повний перелік знахідок строкатки у регіоні наведено у таблиці 1.

Сліпачок звичайний — *Ellobius talpinus* (Pallas 1770)

Це єдиний представник свого роду і підродина загалом в Європі (Загороднюк, 1998). В Україні та у регіоні представлений підвидом *E. t. tanaiticus* Zubko (Кондратенко, Загороднюк, 1999), що відрізняється блідо-сірим забарвленням хутра.

Сліпачок є типовим представником степової фауни і заходить на територію Лівобережної України лише краєм свого широкого ареалу до району Запорізьких порогів (Якименко, 1984). Гризун невеликих розмірів, що всією своєю будовою пристосований до підземного риучого способу життя (Сахно, 1971). Живиться переважно рослинною їжею, як підземними, так і надземними частинами рослин (Сахно, 1978). Типова зимова сплячка для цього виду не характерна, проте взимку, як і літню посуху, активність сліпачка помітно знижена. На рік розмножується 3–4 рази при 2–5 малятах у виводку (Громов, Ербаєва, 1995).

Чисельність сліпачків ніколи не була високою, проте протягом останніх десятиріч відбувається суттєве скорочення ареалу та чисельності виду. Якщо раніше сліпачків відмічали на більшій частині середнього та південного Лівобережжя (наприклад, їх у Нижньому Придніпров'ї знаходив В. Іздебський (1965), а згідно з І. Підоплічкою (1951) та І. Громовим і М. Ербаєвою (1995) викопні рештки знаходили у Лісостепу — Сумській, Київській, Чернігівській, Харківській, Воронежській та інших областях), то тепер спостерігається суттєве скорочення західної та північної частин видового ареалу в Україні.

На теперішній час нам достовірно відомо мешкання цього виду лише на Луганщині (Сахно, 1971, 1978; наші дані) та в Криму (Алексеев и др., 1990; Товпинец, 1993), однак і в цих місцях має місце інтенсивна фрагментація ареалу. За більш як десятирічний період досліджень, нам не вдалося зловити жодного сліпачка традиційними методами відлову дрібних ссавців, не знаходили й решток тварин у совиных пелетках. Нами лише відмічалися місця поселення цього виду, які реєструвалися за характерними викидами з нір, які мають конусоподібну, інколи — місяцеподібну форму. Перелік цих місць наведено в таблиці 2.

Таблиця 2. Знахідки *Ellobius talpinus* у Донецько-Донських степах
Table 2. Records of *Ellobius talpinus* in the Donetsk-and-Don steppes

№ пп	Область, район	Найближчий населений пункт	Рік здобуття	Хто здобув або де зберігається
Луганська обл.				
1	Станично-Луг. р-н	окол. ст. Ільєнко Нова	1971, 1978	Сахно (Сахно, 1971; 1978)
2	– «» –	окол. с. Сизе	1971, 1978	Сахно (Сахно, 1971; 1978)
3	– «» –	низовини р. Деркул	1994, 1999, 2001	наші данні

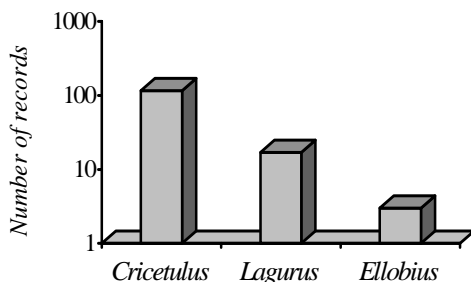

Рис. 1. Співвідношення числа відомих знахідок трьох видів гризунів, що відносяться до степового фауністичного ядра.

Fig. 1. Distribution of the numbers of known records of 3 rodent species from the steppe fauna hearth.

Обговорення

Сірий хом'ячок зустрічається на території Східної України досить рівномірно, на відміну від строкатки та сліпачка. Останній вид мешкає на дуже обмеженій території Станично-Луганського р-ну Луганської обл. загальною площею не більше 200 км². Знахідки строкатки степової відомі з 7 місцевостей Луганщини: 4 — на південному сході Харківщини та 6 — на Донеччині. Всі місця мешкання цього виду гризунів дуже обмежені за площею та відстоять одне від одного на багато кілометрів. Отже, наявні дані свідчать про те, що всі три види є відносно нечисельними, проте за кількістю знахідок сірий хом'ячок є найбільш поширеним видом, а строкатка та сліпачок є дуже рідкісними (рис. 1).

Беручи до уваги сильну подрібненість та різке скорочення ареалу строкатки та сліпачка і враховуючи можливість повного зникнення останнього виду з території України найближчим часом, ми пропонуємо занести степову строкатку (*L. lagurus*) та звичайного сліпачка (*E. talpinus*) до «Червоної книги України», надавши їм, відповідно, 2 та 1 охоронні категорії за нині діючою системою.

Подяка

Ми висловлюємо ширю подяку В. О. Наглову та Л. І. Грянській за люб'язно надані матеріали, які разом з нашими власними даними лягли в основу цієї роботи, та І. Загороднюку за її підготовку до друку.

Література

- Абеленцев В. І., Рудишин М. П. До екології сірого хом'ячка на Україні // Наукові записки науково-природознавчого музею АН УРСР. — Київ, 1960. — Том 8. — С. 104–118.
- Алексеев А. Ф., Дулицкий А. И., Арутюнян Л. С., Евстафьев И. Л., Чирный В. И. Еще раз о степном участке Карадага // Экология мелких млекопитающих в заповедниках Украины. — Киев: Ин-т зоологии АН УССР, 1990. — С. 36–40. — (Препринт № 90.21).
- Громов И. М., Гуреев А. А., Новиков Г. А., Соколов И. И., Стрелков П. П., Чанский К. К. Млекопитающие фауны СССР / Под общ. рук. И. И. Соколова. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. — 640 с.
- Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — Санкт-Петербург, 1995. — 525 с.
- Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (Cricetidae, Rodentia) фауны Украины // Хомяковые фауны Украины (часть 1). — Киев: Ин-т зоологии АН УССР, 1987. — С. 3–18. — (Препринт № 87.6).
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов Muroidea (Mammalia), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестник зоологии. — 1992. — Том 26, № 2. — С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді Національної академії наук України. — 1998. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді Національної академії наук України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Издебский В. М. Грызуны Нижнего Приднепровья (фауна, экология, практическое значение): Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Херсон, 1965. — 24 с.
- Кондратенко О., Загороднюк И. Степові гризуни як кандидати до Бернських списків // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 185–191. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 2).
- Кондратенко А. В., Товтинец Н. Н. Млекопитающие в питании сов Донецко-Донских и Донецко-Приазовских степей // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 6. — С. 95–98.
- Кузнецов В., Кондратенко О. Мікротеріофауна заповідних територій Луганщини за результатами аналізу погадок хижих птахів // Заповідна справа в Україні. — 1999. — Том 5, № 2. — С. 28–29.
- Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомяковых в заповедниках юго-востока Украины // Хомяковые фауны Украины (часть 3). — Киев: Ин-т зоологии АН УССР, 1987. — С. 3–6. — (Препринт № 87.8).
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 428 с.
- Підоплічка І. Г. Підсумки досліджень погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоологічного музею Укр. АН. — Київ, 1937. — № 19. — С. 101–107.

- Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде. Выпуск 2. — Киев: Наукова думка, 1951. — С. 132–134.
- Сахно И. И. Материалы к изучению кормов некоторых мышевидных грызунов // Зоологический журнал. — 1957. — Том 36, № 7. — С. 1084–1092.
- Сахно И. И. Влияние агротехнических мероприятий на соотношение полов и плодовитость некоторых мышевидных грызунов на полях Луганской области // Зоологический журнал. — 1959. — Том 38, № 12. — С. 1856–1868.
- Сахно И. И. Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщине // Вестник зоологии. — 1971. — № 5. — С. 65–69.
- Сахно И. И. Материалы к экологии слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестник зоологии. — 1978. — № 1. — С. 74–76.
- Сиренко В. А., Мартынов В. В. Фауна наземных позвоночных природного Украинского степного заповедника. (Пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие. Аннотированный список видов) // Труды филиала Украинского степного природного заповедника «Каменные Могилы». (Юбилейный сборник, выпуск 1). — Киев: Фитосоцицентр, 1998. — С. 63–82.
- Товтинец Н. Н. Особенности распространения и биотопической приуроченности обыкновенной слепушонки в Крыму // Вестник зоологии. — 1993. — Том 27, № 4. — С. 56–58.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія, 1994. — С. 372–413.
- Черный В. И., Сиренко В. А. Питание ушастой и болотной сов зимой 1985–1986 г.г. в заповеднике «Каменные Могилы» // Труды филиала Украинского степного природного заповедника «Каменные Могилы». — Киев: Фитосоцицентр, 1998. — Выпуск 1 (Юбилейный сборник). — С. 85–87.
- Якименко Л. В. Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. tancrei* Blasius) слепушонок // Вопросы изменчивости и зоогеографии млекопитающих. — Владивосток: БПИ, 1984. — С. 76–102.